

TEREBINTH

Wi Kem,
Wi San,
Wi Gung

Begraven in
Duitsland

Begraafplaats-
snoepjes

(advertenties)

Urnenmuur Begraafplaats Rhijnhof

Copijn Utrecht
Tuin- en landschapsarchitecten
 Adviesbureau voor landschappelijke en stedelijke vormgeving

Tel: 030-2644333
 info@copijn.nl
 www.copijn.nl

www.rouw.nl / www.crematorium.nl / www.begraafplaats.org én

www.uitvaartinformatie.nl

Uitvaart Internet Diensten

P. Moreelsestraat 30, 8932 HS Leeuwarden T. (058) 213 97 07 / F. (058) 216 01 94 / E. info@uitvaartinformatie.nl

Op onze sites bieden wij onafhankelijke informatie over de uitvaart. Bezoekers (inmiddels meer dan 500.000 per jaar) kunnen o.a. via onze uitvaart-encyclopedie informatie vinden over tal van zaken rondom een uitvaart. Voor een aantal onderwerpen hebben we gespecialiseerde sites gemaakt.

Onze sites bieden uitvaart-ondernemingen, verenigingen en stichtingen de mogelijkheid tot adverteren en informeren.

Uniek is dat u **via deze sites** de adressengids voor de uitvaartbranche kan vinden

Kijk op onze 4 internetsites (de www-adressen staan hierboven).

Adverteren:

In de adressengids vanaf 65,- euro p.j.
 Vermelding en een link op de Homepage vanaf 95,- euro per jaar.

Inhoud

Op het St. Clemensfriedhof in de Noordduitse plaat Nebel staat deze stèle op het graf van een kapitein.

Wi kem, Wi san, Wi gung	52
Puck Kooy doet verslag van de Terebinth reis naar Denemarken en Noord-Duitsland.	
Verenigingsnieuws	54
Begraven in Duitsland	56
Rindert Brouwer gaat op cursus in Kassel	
Publicaties	60
Excursies	62
Agenda	64

Van de gastcolumnist

Zes en een half was ik toen mijn liefste schoolvriendinnetje stierf.

Nog nooit was ik met de dood geconfronteerd. Nu ineens deze slag. Aan moeders hand moest ik mee naar de begrafenis.

Zo vertrokken we naar het kerkhof. Moeder in stemmig zwart met hoed op.

Het miezerde. De kerk lag midden in het dorp op een kleine verhoging. De toren stak boven alles uit. De klokken beierden. Ik was nog nooit op het kerkhof geweest. Het was griezelig. Daar lagen allemaal dode mensen.

Op het kerkhof stonden grote stenen, schots en scheef door elkaar. Aan de rand zag ik een diepe kuil, hopen zwart zand er omheen.

Ik was blij dat moeder mij vasthield. De meegenomen bloem in mijn hand kneep ik bijna fijn.

Ineens was het stil. De dominee begon te spreken. Waarom deed hij dat? Ik verstond er niets van.

Vier mannen in het zwart met hoge hoeden droegen een kistje. Dat lieten ze in de kuil zakken. Ze liepen iets achteruit en namen hun hoed af. Wij mochten even kijken. Ik barste in huilen uit, liet de bloem in mijn hand vallen en wilde meteen weg. Aan moeders hand verlieten we het

kerkhof. Mijn vriendin zou nooit meer terug komen.

Hoe was dat mogelijk. Kon God daar nu niets aan doen? Ik werd bang voor de dood. Ik ging misschien ook wel dood. Ik huilde en bleef huilen. Mijn ouders wisten zich geen raad. In wanhoop brachten ze me naar opa en oma. Daar werd ik in bed gestopt en met liefde omringd. Niets hielp. Ik bleef bang. Zo nu en dan staken mijn

opa (in hansop) en moeder hun hoofd om de deur. Het heeft vijf dagen geduurd. Ineens was het over. De zon scheen door de gele gordijnen. "Opa! Opa!" riep ik, "Ik heb de hemel en Marietje gezien! Ze zei: Wees maar niet verdrietig hoor, het is heerlijk hier. Je hoeft helemaal niet bang te zijn, ik wacht hier op je. Ik ben blij!" Sindsdien ben ik niet bang voor de dood.

Marianne Dommissie
Fotografe en publiciste
Beeldend kunstenaar

Colofon

TEREBINTH

TIJDSCHRIFT VOOR
FUNERAIRE CULTUUR

JAARGANG XVIII

NUMMER 3

DECEMBER 2004

Terebinth is het tijdschrift van Vereniging de Terebinth. Het verschijnt vier keer per jaar.

Lidmaatschap en abonnement
Het lidmaatschap kost personen minimaal € 17,50, elke huisgenoot € 7 en organisaties € 57,50 per jaar. Bibliotheken kunnen zich op het tijdschrift abonneren voor € 17,50. Het geld kan worden overgemaakt op gironummer 335536 van Vereniging de Terebinth te Rhenen. Het lidmaatschap wordt automatisch verlengd, tenzij vóór 1 december schriftelijk bericht van opzegging is ontvangen. Losse nummers van de Terebinth kosten 2,50 euro per exemplaar plus verzendkosten.

Terebinthbureau
Henk van Laar, Molenweg 2,
3911 SH Rhenen, tel: 0317-616072,
henkvanlaar@zonnet.nl
Website: www.terebinth.nl

Kopij
Kopij wordt in Word via e-mail aangeleverd bij de redactie. Scherpe, contrastrijke foto's worden of via e-mail of op papier aangeleverd. De inleverdata voor 2005 zijn 23 januari, 24 april, 24 juli en 23 oktober. De verschijningsdata zijn 1 maart, 1 juni, 1 september en 1 december.

Advertenties en inlegvellen
Ineke Verbeek: 070-3861256

Lay-out: Millpress, Rotterdam

Redactieadres:
Rita Hulsmans, Postbus 85177
3009 MD Rotterdam
terebinth@box.nl

Redactie:
Sytze de Boer, Wim Cappers, Bartho Hendriksen, Rita Hulsmans, Bert Pierik en Ineke Verbeek.
Overnemen artikelen en illustraties alleen na vooraf gegeven schriftelijke toestemming van de redactie.
Illustraties: Puck Kooy, voorpagina en p. 52 en 53; Rita Hulsmans, p. 63 en 64, Rindert Brouwer, p. 64; Beerent Wietsma, achterpagina.
Eindredactie: Ineke Verbeek
Hoofdredactie: Wim Cappers
ISSN: 1382-5259

Wi Kem, Wi San, Wi Gung

Met een kleine veertig leden van de Terebinth togen wij begin juli acht dagen naar Denemarken en Noord-Duitsland om ons hart weer op te halen aan begraafplaatsen, kerken en crypten. Rindert Brouwer had ons weer voorzien van een lijvig boekwerk, waarin alle funeraire reisdoelen tot in de finesses beschreven stonden.

Een van de vele romantische details die de deelnemers aan deze funeraire reis in verrukking brachten.

Friedhof Riensberg in Bremen is een mooie binnenkomer. Een prachtige parkachtige begraafplaats met hoge bomen. De graven zijn groen omzoomd en er is veel ruimte, waarin de monumenten fraai tot hun recht komen en, zoals we dat gewend zijn in Duitsland: in de grafperken fleurige begonia's en geraniums. Een goed florerende begraafplaats, ondanks het feit dat 70% van de overledenen in Bremen gecremeerd wordt.

'Es ist noch eine Ruhe vorhanden' staat op het toegangshek voor het *Friedhof für Heimatlosen* in Nebel te lezen en tot verdere troost zal ongetwijfeld dienen 'Freuet euch, dass eure Namen im Himmel geschrieben sind', aldus Lukas 10:20. Een kleine beschutte tuin met sobere houten kruisjes, met daarop alleen de datum van begraven.

Op het vlakbij gelegen *St. Clemens-friedhof* worden walvis- oost- en westindiëvaarders en hun familie-

leden herdacht. Door de elementen geteisterde stenen dateren al van de zeventiende eeuw. De tekst is moeilijk te lezen, maar de symboliek is goed herkenbaar, zoals geloof, hoop en liefde, gevleugelde zandlopers en vooral machtige zeilschepen met gebolde zeilen.

Friedrichstadt, gesticht in 1621 wordt ook Holländerstadt of Stadt der Toleranz genoemd. Er woonden veel Nederlanders die hier grotere godsdienstvrijheid genoten. Getuigen daarvan zijn nog de Evangelischer -, Remonstranter -, Mennonitische -, alte Jüdische -, Luteranische - und Katholische Friedhöfe. De gemeenten zijn behoorlijk uitgedund.

We maken de oversteek naar Denemarken. In de Domkerke in Roskilde bij Kopenhagen bewonderen wij de marmeren beeldhouwwerken en andere kunstzinnige ornamenten. In de grafkelder staan achter smeedijzeren

hekken de kisten met overledenen van het Deense koningshuis. Het bezoek aan de *Assistens Kirkegård* is zeer de moeite waard. Een ruim opgezette tuin met als grote trekpleister het graf van de dichter Hans Christian Andersen, die leefde van 1805-1875, zo staat op de obelisk te lezen. Ook de natuurkundige Niels Bohr vond hier zijn laatste rustplaats. De Denen zoeken ook vertier op de begraafplaats, ze wandelen, joggen en picknicken er.

De *Vestre Kirkegård* is buiten de stad gelegen. Een katholiek, een joods en een algemeen deel zijn door flinke muren van elkaar gescheiden. De natuur kan hier, weliswaar begeleid, haar gang gaan, hetgeen aan de monumenten een romantisch aanzien verleent. Vooral in het algemene gedeelte moet flink gewandeld worden wil je 'alles' kunnen zien. Steeds weer ontdek je achter een besloten hoekje of bosschage grafmonumenten die je in verrukking brengen.

In Lübeck staat het *Ehrenfriedhof*, waar gevallenen uit de beide wereldoorlogen begraven en/of herdacht worden op het programma. Er blijkt iemand aanwezig die graag aan zoveel belangstellenden iets vertellen wil over deze begraafplaats. In de zomervakantie komen vrijwilligers uit allerlei landen naar hen toe om te helpen met het onderhoud. In de beschutting van dicht loofbos staan in aparte veldjes rijen eenvoudige houten of stenen kruizen, die door de zonnestralen, die zo uitbundig door het gebladerte op de kruizen vallen, indrukwekkende monumenten worden. Er zijn monumenten voor burgers die in de bombardementen omkwamen, een monument voor een groep leraren die met hun leerlingen ten strijde trokken en die niet terugkwamen, evenals voor de leden van een muziekvereniging wier concert abrupt werd afgebroken. Op een gedenksteen in reliëf een helm, omgeven door sierlijk eikenloof voor een musketier die in de Champagne het leven liet voor zijn vaderland. Het er tegenover gelegen moderne *Burgtorfriedhof* valt op door de prachtige begroeiing, vele soorten bomen en struiken, harmonieus gegroepeerd. Deze begraafplaats han-

teert de stelregel, dat eenieder, die hier zijn laatste rustplaats wil vinden, binnen de omheining begraven moet worden. Dat geldt ook voor een urn, want as mag niet verstrooid worden. Reden waarom 50% van de Lübeckers, zo wordt ons verteld, zich anoniem laat begraven - hetgeen nog gratis is ook - om aan deze 'Friedhofszwang' te ontkomen.

Het *Ohlsdorfer Friedhof* in Hamburg werd geopend in 1873 en mag zich met zijn oppervlak van 400 ha. en omtrek van 11,5 km² het grootste begraafpark ter wereld noemen. Er zijn brede wegen aangelegd voor bussen, men wandelt en recreëert hier. Er zijn vele bijzondere grafmonumenten, mausolea en kapellen met aula's te bewonderen. In het openlucht museum zijn kunstzinnig bewerkte oude monumenten bijeengebracht. De schoonheid van het parklandschap is 'einmalig'. Er zijn 'themaparken', met bijvoorbeeld vlinders, er is een professorenbuurt, een vrouwentuin, een engelenroute. Er zijn monumenten voor de vele tienduizenden burgerslachtoffers van de bomaanvallen tijdens WO-II, erevelden voor gesneuvelde soldaten van diverse nationaliteiten in beide wereldoorlogen en er is zelfs al een monument voor alle doodgeboren kinderen die geen begrafenis kregen. In de glooiende grasvelden zijn duizenden anonieme urnen begraven. Het overgrote deel van de begravenen bestaat uit de gegoede burgerij, plaatselijk min of meer bekende Hamburgers. Prominent zijn de schilder Otto Runge, de stichter van de Hamburgse diertuin Carl Hagenbeck, de violist Helmut Zacharias en de acteur Hans Albers. De aan Ohlsdorf grenzende joodse begraafplaats treft mij zeer. Deze is samengesteld uit honderden barokke grafmonumenten, afkomstig van elders geruimde graven. De regenbui die er juist over heen is gegaan en het diffuse licht dat door het gebladerte valt geven dit tafereel een paradijselijk aanzien. Natuur en stenen zijn met elkaar vergroeid. Een plek om heimwee naar te hebben terwijl je er nog bent. Voordat wij de volgende dag Hamburg verlaten doen wij de 400 jaar oude joodse begraafplaats

Gevleugelde engel op de muur van het Assistens Kirkegård in Kopenhagen.

aan de *Königstrasse* aan, waarvoor rijkelijk veel tijd is uitgetrokken. Later zou blijken dat deze dodenakker zoveel interessante grafmonumenten herbergt, dat anderhalf uur om deze te bekijken nauwelijks toereikend is! De sefardische joden die destijds Portugal ontvluchtten, werden in Noordwest Europa, zoals in Hamburg, met open armen ontvangen: zij waren welgesteld en hadden wijdvertakte handelscontacten. Aan hun verblijf herinneren de rijk bewerkte liggende stenen. Maar ook de arme tak uit Rusland, de azkenazische joden, vestigde zich hier; van hen zijn de eenvoudiger staande stenen. De grafstenen zijn veelal bemost, verweerd en door de tijd getekend. Het is natuurlijk droevig al die verwaarloosde schots en scheef staande stenen te zien, maar zij bieden een romantische aanblik. De grafmonumenten zijn rijk aan symboliek en we ontdekken vele zegenende handen (voor een Cohen), schalen met schenkkannen (voor een leviet), klimopraken, festoenen, gekalligrafeerde teksten en zand-

lopers. Bijbelse voorstellingen zijn weergegeven, engelen, een hand die met een sikkel korenaren afsnijdt, of een hand die uit de wolken steekt en een boom doorklieft. Op de laatste dag brengen wij een bezoek aan de St. Petri Dom waar wij mummies te zien krijgen.

Natuurlijk konden niet alle begraafplaatsen en kerken in dit korte bestek worden besproken. Over het algemeen kan gezegd worden van de Noordduitse en Deense kerken en begraafplaatsen dat ze een zekere (protestante) ingetogenheid en soberheid uitstralen. Aan groen en beplanting wordt veel aandacht geschonken. En om recht te doen aan het motto van deze weer unieke funeraire reis, 'in paradysum deducant te angeli' moet gezegd worden dat wij ons toch af en toe begeleid voelden door engelen naar paradijselijke oorden.

Puck Kooij

Bestuursfuncties

Voorzitter: Frank Keene, 023-5290919,
e-mail: keene@ciscon.nl
Secretaris: Ineke Verbeek, 070-3861256,
e-mail: ineke.e.verbeek@hetnet.nl
Penningmeester: Thijs IJzerman, 050-3119707,
e-mail: thijs.ijzerman@planet.nl

Van de bestuurstafel

Tijdens de laatste bestuursvergaderingen werden alweer plannen gemaakt voor de volgende AV op 16 april 2005 te Hilversum. Ineke Verbeek gaat dan statutair uit het bestuur en er moet naar een opvolger gezocht. Maar ook moet werk gemaakt van afspraken gedaan op de laatste AV vergadering.

Archief

Zo is Josë Hageman al druk bezig samen met Henk van Laar om te bekijken hoe het staat met de boeken in het bezit van de Terebinth. Kort geleden kreeg het bestuur een groot aantal boeken aangeboden uit een nalatenschap en die moeten nu ook in kaart gebracht. Hoe knipsels te archiveren is nog wel een probleem. Ook Frans Renssen heeft al hulp aangeboden hoe hiervoor een oplossing te vinden. Eigenlijk moet dergelijk materiaal gedigitaliseerd, maar dat is een tijdrovende bezigheid. Toch besluit het bestuur dat voorlopig alles wordt bewaard.

Financiën

De meeste leden hebben betaald. Wel blijkt dat ons ledenbestand niet echt veel jongeren telt. Wat hieraan te doen valt is ook niet eenvoudig. Maar door de algehele vergrijzing vallen steeds meer trouwe leden af. Toch is de vereniging in de eerste plaats wat betreft inkomsten afhankelijk van de bijdragen van de leden. In veel verenigingen wordt de leden gevraagd nog eens te proberen onder kennissen en vrienden nieuwe leden te werven. Dat is ook een actiepoint voor de Terebinth.

Excursies

De excursies zowel binnen Nederland als naar het buitenland lopen zoals dit al jaren het geval is uitstekend. Wel zou de excursiecommissie versterking kunnen gebruiken.

Uitvaartbeurs

Dit jaar heeft de vereniging een dag op de Uitvaartbeurs in Utrecht gestaan. Dit lukte dankzij de hulp van een aantal leden die bereid waren in ons standje te staan. Er werden een paar nieuwe leden geworven en een aantal boekjes van de Funeraire Reeks verkocht. Hans Schuttevaar had maar heel weinig tijd om een en ander op te zetten, maar de stand zag er goed uit.

Landelijke regiocoördinatie

Sinds april 2004 ben ik binnen de vereniging door het bestuur aangesteld als landelijke begeleider van de regio-coördinatoren. Toen de regio's in 1998 werden opgezet was er een commissie die hiervoor zorg droeg en veel regelde. Deze "begeleidingscommissie regiocoördinatoren", beter bekend onder de afkorting Beco-Reco's, stelden ondermeer een Vademecum samen waarin veel informatie over de vereniging en de Nederlandse funeraire cultuur. Nederland werd door de commissie verdeeld in regio's waarvoor coördinatoren werden aangesteld die regionaal de vereniging konden vertegenwoordigen. Jaarlijks werden bijeenkomsten georganiseerd waar regiocoördinatoren, of kortweg reco's, informatie ontvingen en ervaringen konden uitwisselen.

Toen de Beco-Reco's na een aantal intensieve jaren kenbaar maakten het stokje te willen overdragen, was daar in eerste instantie niet direct een gegadigde voor. Vanuit het bestuur is toen besloten in ieder geval de reco-bijeenkomsten doorgang te laten vinden. Namens het bestuur ben ik toen deze bijeenkomsten gaan voorzitten en uiteraard viel er daarbij ook het een en ander te regelen. Uiteindelijk heb ik besloten, na beëindiging van mijn bestuursfunctie, de taak van begeleider van de reco's op me te nemen. Dus geen commissie, maar wel met bijna dezelfde taken. Gelukkig ondersteunt Laura Fokkema mij, met name voor wat betreft het Vademecum. Dat boekwerk moet up to date worden gehouden en Laura tracht dan ook elk Vademecum zo actueel mogelijk te houden. Voor de toekomst bestaat het idee om het Vademecum te digitaliseren, maar dat plan staat nog in de kinderschoenen.

In 2003 is onder de reco's een enquête gehouden waaruit bleek dat er veel behoefte is aan cursussen. Het grote probleem is echter dat de reco's vrijwilligers zijn en niet altijd beschikbaar en bovenal uit het hele land afkomstig. Een centrale locatie voor de bijeenkomsten is niet altijd mogelijk, dus voorlopig wordt getracht op de twee bijeenkomsten in het jaar informatie over te dragen aan de reco's. In de toekomst zullen er wellicht ook cursussen in de avonduren worden georganiseerd.

Verder kunnen de reco's via mij vragen en problemen aankaarten die ze zelf niet (direct) kunnen oplossen. Soms volgt dan een bezoek ter plekke en wordt gekeken wat er gedaan kan worden en hoe dat aangepakt moet worden. Zo bracht ik recent een bezoek aan Assen waar Frans Renssen als reco actief is. De gemeente wil de oude Noorder- en Zuiderbegraafplaats gaan aanpakken, maar heeft nog niet helder welke kant dat op moet. Frans probeert in de gaten te houden wat de gemeente Assen doet en is bereid namens de Terebinth de gemeente te adviseren. Het moeilijkste punt is echter welk standpunt ingenomen moet worden bij de Zuiderbegraafplaats. Hier heeft jarenlange verwaarlozing geleid tot een fantastische wereld met enorm uitgegroeide coniferen en overwoekerde monumenten. Daar waar het gras gemaaid

Leon Blok

wordt is het strak geschoren en staan verwaald 19de en vroeg 20ste-eeuwse stèles, waaronder veel van hout. De oorspronkelijke aanleg is hier sterk vervaagd en nauwelijks herkenbaar.

Vraag is nu of zo'n plek compleet aangepakt moet worden om de oude aanleg weer terug te brengen of het te laten zoals het nu is. Met de eerste aanpak zal er nogal wat veranderen waardoor de huidige sfeer verdwijnt. In het andere geval zal er op termijn ook veel verloren gaan omdat de coniferen op het eind van hun leven zijn en ook de houten grafmonumenten en alle andere monumenten sporen van verval laten zien.

Dergelijke dilemma's worden bijvoorbeeld besproken op de recodagen. Hiermee krijgt een reco de ervaringen en meningen van elders in het land te horen waarmee uiteindelijk een goed advies geformuleerd kan worden.

Voor verschillende regio's zoeken we nog steeds naar vertegenwoordigers.

Wie dat wel wat lijkt, neemt contact op met mij, telefonisch of per e-mail:

035-5381155 of lahbok@hotmail.com

Leon Bok

Regionieuws

Regio Achterhoek

Gendringen

De gemeente Gendringen is van plan van de oude begraafplaats aan de Wiekenseweg iets parkachtigs te maken. De oude begraafplaats is al jaren niet meer in gebruik en is gesloten. Het merendeel van de grafmonumenten en dergelijke is in de loop der jaren verwijderd.

Ter informatie: het toegangshek van de begraafplaats siert het omslag van de dichtbundel "Getrouw tot in de dood" van de dichter A.C.W. Staring.

Doetinchem

Naar aanleiding van de cultuurhistorische analyse opgesteld voor het Ambtskerkhof aan de Dr. Huber Noodtstraat en het Stadskerkhof aan de Hofstraat is door de gemeente Doetinchem aan het bureau opdracht verstrekt om voor beide begraafplaatsen een stappenplan voor het gehele onderzoekstraject en een bouwtechnische analyse op te stellen en een inventarisatie uit te voeren naar de mogelijkheden voor behoud en beheer.

Tegen het einde van dit jaar is hierover meer duidelijkheid.

Didam

De gemeente Didam heeft de rooms-katholieke begraafplaats aan de Deken Reuvekamplaan, na aanleg van een nieuwe algemene begraafplaats, tegen een symbolisch bedrag van de kerk overgenomen.

Na een bezoek aan de begraafplaats hebben wij de gemeente gewezen op de slechte toestand van de begraafplaats. Bij de nieuwe begraafplaats is dit precies het tegenovergestelde. De rooms-katholieke begraafplaats herbergt een stuk cultuurhistorisch erfgoed. Het zou jammer zijn als het karakter en de identiteit van deze begraafplaats verloren zou gaan.

Op de begraafplaats vinden alleen nog bijzettingen plaats. De toestand van de begraafplaats heeft de aandacht van de gemeente en deze is inmiddels begonnen met herstelwerkzaamheden.

Rekken

Omdat wij op vakantie waren heeft Laura Fokkema op zaterdag 11 september 2004 onze vereniging vertegenwoordigd en uitleg gegeven over de Terebinth tijdens de jaarlijkse bijeenkomst van de Stichting Begraafplaats Rust Oord.

Op de begraafplaats is reeds enorm veel werk verzet. De graven zijn nu weer zichtbaar. Een paar jaar geleden was het een complete wildernis.

Meer informatie is te vinden op de websites van dodenakkers en van de stichting: www.de-erve.nl

Vervolg op bladzijde 58

Op cursus in Kassel

'1.20 m hoog, 50 cm breed, 18 cm dik met een verheven ornament, dan mag het inschrift verdiept zijn, want dan is te zien dat het handwerk is....' Deze wat raadselachtige zin gaat over de maten en vormgeving van een Duitse grafsteen. Onderstaand artikel beschrijft hoe men in Duitsland omgaat met de vormgeving van graftekens op begraafplaatsen. Daarna wordt een beeld geschetst van de Duitse grafcultuur.

Een aantal Nederlanders waren (17-18 mei j.l.) op cursus in Kassel. Terebinthers Wim Vlaanderen, bestuurslid José Hageman en vertegenwoordiger buitenland Rindert Brouwer en jurist Frank Mutter namen deel aan het *Kasseler Seminar zur Grabstättengestaltung*. Het deelnemersveld van 20 personen, dat voornamelijk bestond uit Duitse begraafplaatsmedewerkers, vooral chefs groendienst, kreeg door de Nederlandse deelname en de aanwezigheid van twee Zwitserse dames een internationaal tintje.

De tweedaagse cursus, georganiseerd door de AFD (Arbeitsgemeinschaft Friedhof und Denkmal), had als doel de deelnemers bij te beitelten op het gebied van de Duitse vormgevingsvoorschriften voor graftekens op begraafplaatsen. De ochtenden werden besteed aan theorie, juridische en historische aspecten, en de middagen aan praktijk, bezoeken aan het Hauptfriedhof in Kassel en een steenhouwerij, waarbij zelf ook de beitel gehanteerd kon worden. De maandagavond werd het *Museum für Sepulkralkultur* bezocht, waar op dat moment de tentoonstelling *Lebenszeichen - Grabzeichen* was. Elf kunstenaars gaven op basis van de biografie van elf nog levende personen vorm aan hun toekomstig grafteken. Het had een grote verscheidenheid aan plastieken en sculpturen opgeleverd, ieder met een 'eigen verhaal'.

Naast al aanwezige kennis bood de cursus een goed inzicht in de Duitse grafcultuur. Al wijkt men in de verschillende bondslanden hier en daar van het patroon af, een doorsnee Duitse begraafplaats kan als volgt beschreven worden.

Vroeger kwamen nog wel eens de namen *Kirchhof* of *Gottesacker* voor als aanduiding voor een begraafplaats, nu is er praktisch alleen nog sprake van *Friedhof*. En al is dat een vredeplaats, het woord komt niet van

Frieden = vrede, maar van *umfrieden* = omheinen, ommuren. *Der Friedhof* is een hof die omheind of ommuurd is. In de Bondsrepubliek Duitsland zijn ongeveer 200.000 begraafplaatsen met meer dan 25 miljoen graven.

In Duitsland is een begraafplaats veel meer geïntegreerd in het leven dan in Nederland. Een bezoek aan de levenden betekent ook een bezoek aan de doden. Het graf wordt ook veel meer onderhouden. Duitse graven zijn bloembedden. Rechtopstaande grafstenen, stèles, met daarvoor een bloembed en soms een omheining van stenen banden kenmerken de begraafplaats. De bloembedden bestaan voor tweederde uit vaste beplanting en voor eenderde uit beplanting die met de seizoenen wisselt: viooltjes in de lente, geraniums in de zomer, heide in de herfst en een bedekking van naaldboomtakken in diverse kleuren en patronen in de winter. Steeds meer wordt de verzorging uitbesteed aan gespecialiseerde hoveniersbedrijven, die aan de rand van en soms tot op de begraafplaats hun bedrijf hebben. De grafstenen zijn dikker dan in Nederland. De verklaring daarvoor is simpel: men kan putten uit eigen steengroeven. Het beheer van de begraafplaats probeert steeds meer invloed uit te oefenen op de vormgeving van de graftekens. Sinds 1963 (na een uitspraak van het Bundesverwaltungsgericht) kent men in Duitsland het *Zwei-Felder-System*, een systeem waarbij de nabestaanden op een begraafplaats kunnen kiezen uit twee soorten grafvelden: met *algemeine Gestaltungsvorschriften*, velden waar men binnen bepaalde voorwaarden vrij is in het kiezen van een grafteken, en met *zusätzlichen Gestaltungsvorschriften*, velden waar het beheer de vormgeving aangeeft. Het leidt overigens nooit tot uniformiteit, omdat men het ambacht van steenhouwer op alle mogelijke manieren beschermt en promoot. Al

moet een steen aan bepaalde maten voldoen, er moet duidelijk te zien zijn dat de steen ambachtelijk bewerkt is, waardoor elk grafteken uniek is. De vormgeving van het grafteken wordt in de begraafplaatsverordening vaak zeer minutieus omschreven: hoogte, breedte en dikte, natuursteen, hout en gesmeed of gegoten metaal, maar geen zwerfkeien en niet spierwit of diepzwart, geen gepolijste stenen, geen toevoegingen van beton, glas, email, kunststof, goud, zilver en kleur.

Het twee-velden-systeem geldt voor gemeentelijke begraafplaatsen, maar ook de *kirchliche Monolfriedhöfe*, de kerkelijke begraafplaatsen die in sommige delen van Duitsland de plaats van gemeentelijke begraafplaatsen innemen en voor iedereen toegankelijk zijn, hebben dezelfde verplichtingen. De *reinkirchliche Friedhöfe*, de confessionele begraafplaatsen waar alleen eigen gelovigen mogen worden begraven, mogen hun eigen gang gaan. Dat geldt dan voor de evangelische (lutherse) kerk, de katholieken en de joden. De moslims mogen geen eigen begraafplaatsen hebben, omdat ze zich niet in alles aan de Duitse grondwet houden. Alleen geloofsgemeenschappen die publieksrechtelijke lichamen zijn (*Körperschaften des öffentlichen Rechts*) mogen begraafplaatsen aanleggen. Dat zijn de evangelische kerk, de rooms-katholieke kerk en de joodse geloofsgemeenschap. Wil een geloofsgemeenschap die status ook verkrijgen, dan mogen haar geloofsopvattingen en doelen niet in strijd zijn met de grondwet. Omdat de islam en bijvoorbeeld ook de Jehovah-getuigen niet in alles aan de grondwet beantwoorden zijn hun verzoeken tot nog toe afgewezen.

Net als in Nederland kent men twee soorten graven: *Reihengrab*, het algemene graf met een duur van twintig jaar (Nederland tien jaar) en *Wahlgrab*, graf met uitsluitend recht met

een duur van 25 jaar en daarna recht op verlenging van telkens minimaal vijf jaar (Nederland 20 jaar + verlenging van telkens 10 jaar). Opvallend in Duitsland is, dat er vooral in enkel-graven begraven wordt. Slechts zelden begraaft men in etages en dan nog hooguit twee kisten boven elkaar.

Ook na crematie moet men worden bijgezet op een begraafplaats. Dat houdt verband met wat wordt genoemd *Friedhofszwang*, de verplichting een overledene op een begraafplaats te begraven of, na crematie, bij te zetten. Na een crematie, die pas weken na het afscheid plaatsvindt, mag de as alleen in een asbus 'begraven' worden op een begraafplaats, dus niet zichtbaar. Na afloop van de graftermijn hoeft men overigens de asbus niet op te graven en een nieuwe bestemming te geven. De asbus is gemaakt van vergankelijk materiaal en wordt samen met de as weer opgenomen in de natuur. Omdat velen niet meer wilden opdraaien

voor de kosten van de grafrechten en de grafzorg heeft de 'begrafplaatsdwang' vanaf de zeventiger jaren van de vorige eeuw geleid tot anonieme bijzettingen. Op veel begraafplaatsen zijn anonieme urnenvelden, grasvelden zonder enige aanduiding. De tijd en de plaats van bijzetting is voor nabestaanden onbekend, maar wel bekend bij het begraafplaatsbeheer. In hun strijd tegen de anonieme bijzetting zoeken begraafplaatsen naar alternatieven, zoals een urnenveld met een gemeenschappelijk grafmonument, waarop de namen vermeld staan. Of boomgraven, waar urnen rond een boom worden bijgezet en waar de naamplaatjes of op de boom komen of op tegels; in Kassel noemt men deze afdeling het *Friedpark*. In Bremen en Hamburg heeft men al columbaria in bestaande grafkapellen ondergebracht. Deze varianten van asbestemming zijn ook bedoeld om de klanten binnen de eigen begraafplaats te houden, nu het Friedwald-concept opgang doet. De Zwitserse zakenman

Ueli Sauter heeft patent op de naam en het concept van het 'Friedwald', waarbij bossen of delen van bossen worden gepacht. Daarin kunnen nabestaanden de as begraven tussen de wortels van bestaande bomen of een nieuwe boom planten op de as. De bomen blijven tenminste 99 jaar beschermd.

Door de grote aandacht voor de groenvoorziening blijft de moderne Duitse begraafplaats vaak een begraafpark. Maar door de soms wel erg vergaande voorschriften betreffende de grafmonumenten ontstaat er, ondanks de bescherming van het ambacht van de steenhouwer, toch een monotoon beeld. Maar men zoekt naar nieuwe wegen en gelukkig koestert men in Duitsland zijn historische begraafplaatsen, waardoor er voor de liefhebber nog voldoende interessante funeraire cultuur te vinden is.

Rindert Brouwer

Graven op internet

Een beetje begraafplaats heeft vandaag de dag een website. Dat zou je denken. Maar niets is minder waar.

Op sterven.pagina.nl, een startpagina die zich richt op alles rond het thema de dood, vind je een kort lijstje met begraafplaatsen die over een website beschikken. De site van Rhijnhof in Leiden geeft zakelijke informatie over de gang van zaken op de begraafplaats en in het crematorium. De geschiedenis wordt kort beschreven en vijf kleine foto's geven een zeer summier beeld van de begraafplaats. Vredenhof in Amsterdam is al een stuk informatiever en luchtiger. Onder de titel 'Vredenhof bruist al meer dan een eeuw' biedt deze 'levendige' Amsterdamse begraafplaats een korte beschrijving van de geschiedenis en praktische informatie. De site is wat royaler voorzien van met foto's en strooit met anekdotes.

Een andere categorie vormen de sites die door enthousiaste begraafplaatsliefhebbers of lokale historici zijn samengesteld. Een mooi voorbeeld hiervan is de site 'Begraafplaatsen en monumenten in Baarn', samengesteld door Albert Naber. De gemeente Baarn

beschikt over 5 begraafplaatsen waarvan er nog vier in gebruik zijn. Van elke begraafplaats wordt een beschrijving gegeven. Daarnaast zijn er tal van foto's van grafmonumenten te zien, zowel historische als hedendaagse. Voor het plaatsen van deze foto's is toestemming van de rechthebbende verkregen. Een ander onderdeel van de site vormt de rubriek grafschriften. Ook de geschiedenis van de Zwolse kerkhoven en begraafplaatsen en van de Noorderbegraving in Leeuwarden is uitvoerig beschreven en ruim voorzien van foto's.

De mooiste verhalen en foto's over begraafplaatsen staan toch op Dood in Nederland van de Stichting Dodenakkers. Verschillende auteurs hebben bijdragen geschreven over dodenakkers van Amerongen tot Zwolle. Van een hele andere orde is de site Association of Significant Cemeteries in Europe. De ASCE vormt een netwerk van organisaties die zich richten op het behoud van begraafplaatsen van

historisch en cultureel belang. Onder het kopje 'Discover Significant Cemeteries' zwerf je moeiteloos van de begraafplaatsen van Barcelona naar de Mirogoy Begraafplaats in Zagreb. De informatie bestaat uit een historische introductie en praktische informatie. De site oogt dynamisch en bezit een fraaie lay-out, maar de feitelijke informatie is nogal beperkt. Opvallend is dat Nederlandse begraafplaatsen op de lijst (nog) ontbreken.

Bartho Hendriksen
(b.w.hendriksen@planet.nl)

Geraadpleegde sites

www.museumzwolle.nl
www.begraafplaatse-baarn.nl
www.rhijnhof.nl
www.roolvink.nl (Leeuwarden)
www.uitvaart.nl/vredenhof
www.significantcemeteries.net

Vervolg van bladzijde 55

Nieuwe stichting in het leven geroepen – Stichting Altvoorde

Dit voorjaar werd in Voorschoten de stichting Altvoorde opgericht: *tot behoud van graven van Nederlandse cultuurdragers*. De stichting beoogt te voorkomen dat grafmonumenten van personen die grote invloed op de Nederlandse cultuur hebben uitgeoefend, onopgemerkt vervallen en daarna geruimd worden. Er is geen andere landelijke instelling die op dit terrein het gehele historische cultuurgebied tracht te bestrijken. De canon van stichting Altvoorde vermeldt een kleine honderd beroemde Nederlanders, zowel kunstenaars als wetenschappers en staatslieden.

Voor ons land mag dit initiatief nieuw zijn, in het buitenland is dit vanzelfsprekend. Zo mochten in 2002 verwoede protesten van de stad waar Alexandre Dumas – *De Drie Muskietiers, de graaf van Monte Christo* - geboren en begraven was, niet verhinderen, dat de schrijver herbegraven werd in het Panthéon te Parijs. Daar horen grote Franse cultuurdragers te liggen. In Londen is Westminster Abbey een vergelijkbaar oord. In België heeft menige stad haar *campo santo*, waar men de graven van notabelen en bekende stedelingen vindt. In Buenos Aires kreeg vader der vaderlanden San Martín, begraven in een Franse kustplaats, alsnog een praalgraf met erewacht. In augustus 2004 werd geprobeerd om de op Cuba begraven Che Guevara, gestorven in Bolivia, ook in de kathedraal van

Buenos Aires een eregraf te geven. Cuba weigerde echter. In Nederland wordt grote waarde gehecht aan de zeehelden uit de 17de eeuw. In de oude kerken liggen zij in fraaie praalgraven te wachten op de opstanding. De graven van deze beroemde mannen trekken jaarlijks vele duizenden belangstellenden. Maar er zijn ook grafmonumenten van beroemde Nederlanders zonder meer opgeruimd. De graven van dichter en toneelschrijver Gerbrand Adriaensz Bredero en dichter-graveur Jan Luyken bijvoorbeeld.

Dergelijke grafmonumenten, verspreid over begraafplaatsen en kerken, worden in veel gevallen uitmuntend verzorgd, soms verwaarloosd. Daar waar voor zo'n graf of monument door verval of zelfs vandalisme, afbraak dan wel ruiming dreigt, zal de stichting zich inzetten voor het behoud en zonodig voor het herstel. De stichting heeft niet de intentie om te tornen aan de rechten van de nabestaanden, maar omdat in de praktijk gebleken is dat na vele jaren verwanten en instellingen niet langer bereikbaar zijn of geen aandacht meer besteden aan het graf, wil de stichting hierin waar nodig die rol overnemen.

Bij de eerste gesprekken die de stichting had met beheerders, kerkbesturen, stichtingen en rechthebbenden kreeg zij veel waardering en medewerking. Maar er waren ook weigeringen of verbaasde, zelfs geërgerde reacties. Eenmaal werd ronduit gezegd: *Ik ben niet aangesteld voor historische hobby's, maar voor een winstgevende exploitatie. Als ik winst kan boeken met het ruimen en nogmaals uitgeven van zo'n beroemd graf, zal ik het niet laten. Met historisch of cultureel belang heb ik niets te maken.* Een dergelijke opvatting leidt tot verlies van cultuurgoed, zodra er financiële winst mogelijk is. Een natie met enig gevoel van eigenwaarde heeft historische ankers in ondermeer grafmonumenten van haar grootste zonen en dochters.

Als zo'n gedenkplaats verloren gaat, is dit een verlies, dat niet meer hersteld kan worden. Een verlies wellicht voor toeristen, of het prestige van overheden, maar zeker voor de nationale identiteit. Die steunt immers op historische gedenkplaatsen en monumenten. Bij begraafplaatsen is niet alleen de kunstzinnige vormgeving, beplanting en inrichting van belang. Het behoud van soms onopvallende grafmonumenten van belangrijke cultuurdragers acht Altvoorde van belang voor alle Nederlanders. Haar doelstelling verdient dan ook ruime steun.

Binnenkort opent de stichting, telefonisch bereikbaar onder 071 – 572 04 80, haar eigen website: www.altvoorde.nl. Daar zal men onder andere de lijst kunnen bekijken en kunnen lezen wat de stichting doet.

Voor meer informatie kan een e-mail gezonden worden naar info@altvoorde.nl.

Leon Bok

Straks zijn dit nog de enige Hollandse molens

Ons land kent vele toneelgezelschappen. Miljoenen landgenoten maken muziek. Daarnaast zijn er talloze monumenten die bezocht, bewoond en bewonderd kunnen worden. Zo'n kleurrijke cultuur moet gekoesterd worden. En dat lukt niet alleen met overheidsgeld. Gelukkig springt het Prins Bernhard Cultuurfonds vaak bij. Per jaar steunen wij 3500 culturele projecten, groot en klein. Onze donateurs zorgen dat cultuur toekomst heeft. Word ook donateur, voor 25 euro geeft u cultuur de kans. Bel 020 520 61 30, of kijk op www.cultuurfonds.nl.

Het Prins Bernhard Cultuurfonds geeft cultuur de kans. U ook?

Prins Bernhard Cultuurfonds

Ledenservice reeks Funeraire Cultuur

De Terebinth is in 2001 begonnen aan een reeks boekjes over de funeraire cultuur van Nederland. De hoofdreeks besteedt aandacht aan Amsterdam, alle provinciale hoofdsteden en een regio in elke provincie. Behalve het inleidende deel *Doodse dingen* zijn tot nu toe verschenen de delen: Den Haag, Zwolle, Alblasserwaard & Vijfheerenlanden, Amsterdam, Arnhem, Utrecht (stad), Regio Eindhoven, Utrechtse Heuvelrug en Leeuwarden.

In 2002 is een deelreeks ontstaan die alle regio's van Zuid-Holland omvat. Verschenen zijn: Drechtsteden, Midden-Holland, Regio Rotterdam, Hoekse Waard & Goeree-Overflakkee, Delft & Westland, Voorne-Putten en Bollenstreek (ZH).

De winkelprijs is € 9,98 per deel,
Doodse dingen kost € 11,98.

Leden kunnen een of meer delen met korting bestellen voor respectievelijk € 7,96 en € 9,98 (inclusief verzendkosten).

Wie zich inschrijft voor twaalf of meer delen krijgt *Doodse dingen* gratis.

Bestellingen kunt u verzenden naar

Postbus 85177,

3009 MD Rotterdam,

faxen naar 010 - 421 2762 of

mailen naar: terebinth@box.nl

Meer informatie over de reeks vindt u op de website:

www.terebinth.nl.

Bon S.v.p. uw voorkeur aankruisen:

Hoofdreeks

- ik schrijf in voor 24 delen voor een totaalbedrag van 191 euro inclusief verzendkosten. Het inleidende deel krijg ik gratis.
- ik schrijf in voor 12 delen voor een totaalbedrag van 95,50 euro inclusief verzendkosten. Het inleidende deel krijg ik gratis.
- ik schrijf in voor de 2, 3 of 4 delen die in 2004 verschijnen voor een bedrag van 7,96 euro per deel inclusief verzendkosten.

Naam: _____

Adres: _____

Postcode: _____ Plaats: _____

Telefoon: _____

Datum: _____ Handtekening: _____

Deelreeks Zuid-Holland

- ik schrijf in voor 10 delen voor een totaalbedrag van 79,50 euro inclusief verzendkosten.
- ik schrijf in voor de 3 delen die in 2004 verschijnen voor een totaalbedrag van 23,88 euro inclusief verzendkosten.

Funeraire Reeks – Leeuwarden

Op 25 september jl. vond in de kosterij van de Grote Kerk te Leeuwarden de presentatie plaats van het boekje dat Leon Bok schreef over de funeraire cultuur in de gemeente Leeuwarden. Hij belicht in dit deeltje de funeraire cultuur van adel en patriciaat. Deze groep van welgestelde en aanzienlijke lieden heeft vanaf de Middeleeuwen een belangrijke rol gespeeld in de stad en de omringende dorpen. Hoewel Bok de meeste begraafplaatsen en kerkhoven in en rond Leeuwarden kende, ontdekte hij aan de hand van zijn onderwerp toch veel nieuwe facetten. Er was veel bekend over adel en patriciaat, maar nimmer vond hij iets over hun graven. Die lacune heeft Bok getracht enigszins op te vullen met dit boekje. Met hulp van het Histo-

risch Centrum Leeuwarden kon Bok tijdens het schrijven de juiste mensen en ook de nodige subsidiënten benaderen. Zo lukte het hem in een half jaar tijd met een vijftal bezoeken aan Leeuwarden en de dorpen daaromheen een aardig verhaal te schetsen.

In het boekje wordt veel aandacht geschonken aan de Grote of Jacobijnerkerk, waar onder andere de Nassaus begraven liggen. Maar ook de algemene begraafplaats aan de Spanjaardslaan komt ruimschoots aan bod. Hier vonden vooral in de 19de eeuw vele adellijke families hun laatste rustplaats. Helaas bleek in Leeuwarden het funerair erfgoed niet altijd naar waarde te zijn geschat. Een van de aspecten waar Bok tijdens zijn onderzoek op stuitte

was de zerkenvloer gelegen op een kunstmatige heuvel in het zogenaamde Leeuwarder Bos. Ooit werd deze vloer verwijderd uit de Westerkerk omdat de kerk een andere functie kreeg. Nu liggen de 17de en 18de eeuwse zerken buiten in weer en wind, vrij voor vernieling en verval. Maar mooie kleine pareltjes zijn er ook te vinden, zoals de kleine familiebegraafplaatsen rond Leeuwarden. De families Buma, Eysinga en Dorhout legden in de 19de eeuw allemaal een eigen begraafplaats aan, soms heel ver van de bewoonde wereld. Vandaag de dag bestaan ze nog steeds en vormen ze wondere werelden op zich in het landschap.

Oosterbeek Forever England

In dit boek wordt aandacht gevraagd voor wat er te lezen staat op de grafstenen op de Airborne begraafplaats in Oosterbeek, met name voor de teksten die de nabestaanden van de gevallen militairen hebben laten aanbrengen. Deze teksten vertellen over het grote verdriet om het verlies van een dierbare. Het is fascinerend om te zien hoe de nabestaanden met woorden hebben geprobeerd zin en betekenis te geven aan het onvoorstelbare. Op deze begraafplaats vonden 1754 militairen, waaronder 1393 Britten, hun laatste rustplaats.

De titel van het boek werd ontleend aan een regel van het beroemde gedicht van Rupert Brooke '... There's some corner of a foreign field that is forever England', dat op de begraafplaats zo vaak wordt aangetroffen. Er wordt ingegaan op het ontstaan van de begraafplaats, de herkomst

van de 'poppies' die in kransen bij de graven als eerbetoon worden neergelegd, de betekenis van de emblemen, de inrichting van dergelijke begraafplaatsen, de functie van de Commonwealth War Graves Commission (CWGC) en op de plechtige manifestaties die ieder jaar weer op de zondag na de 17^e september plaats vinden, in 2004 dus voor de 60e keer.

Voornamelijk wordt aandacht besteed aan de onderschriften op de stenen, de dichtregels, bijbelteksten, zelfbedachte hartenkreten. Deze werden ondergebracht in hoofdstukjes met titels als: verdriet, opoffering, herinnering, slaap en geloof, trots en bewondering, waarden, tragiek en mystérie, en werden van een toelichting voorzien. Onder de overzichtelijk weergegeven Engelse citaten staat in kleine letters de Nederlandse vertaling. De vele foto's in grijs-tinten zijn verhelderend en maken het geheel tot een fraai boekwerkje. Hoewel toegespitst op de Oosterbeekse oorlogsbegraafplaats staat er veel lezenswaardigs in dat ook van toepassing is op andere erevelden.

De begraafplaats is mooi gelegen aan de rand van een van de mooiste dorpen van Nederland en wordt een 'tuin van herinnering' genoemd.

Jan G. Crum *Oosterbeek, For Ever England*
(Uitgeverij Konstrast, Oosterbeek, 2004,
ISBN 90-756665-65-2, 95 pagina's, Euro 15,00)

Puck Kooy

Ten tijde van het ter perse gaan van het vorige nummer was de exacte prijs van het door Puck Kooy geschreven boek *Heden gij, Morgen ik* nog niet bekend en kon de voordeelbon voor lezers dus niet geplaatst worden. Daarom verschijnt de bon in dit nummer.

V O O R D E E L B O N

Speciaal voor de lezers van de Terebinth een korting van € 2,50 op de uitgave:

HEDEN GIJ, MORGEN IK

van auteur Puck Kooy Uitgeverij Thomas Rap
ISBN 90 6005 521 7 van € 15,50 voor € 13,00
Geldig van 1 december 2004 tot en met 1 maart 2005
Actienummer: 90064715 In te leveren bij de boekhandel

Begraafplaats snoepjes

Tijdens de Floriade 2002 oogste de modelbegraafplaats De Laatste Tuin, die nieuwe ontwikkelingen liet zien op het gebied van gedenktekens en landschapsonwerp en -beheer, veel lof. Daar ontstond het idee voor het gelijknamige handboek, dat op 16 september jl. op het noviteitenpaviljoen van de Uitvaarbeurs werd gepresenteerd.

De hoofdmoot van dit praktische handboek 'voor iedereen die beroepshalve met begraafplaatsen te maken heeft', wordt gevormd door hoofdstukken over het ontwerp, de inrichting en het beheer.

Onder het kopje 'De begraafplaats in de samenleving' is de wet- en regelgeving ondergebracht. Daarnaast komen trends en maatschappelijke ontwikkelingen aan de orde, zoals individualisering, soorten asbestemming en multiculturele invloeden. De dood is een bespreekbaar onderwerp geworden, daarvan getuigen de zogenaamde begraafplaats snoepjes in de vorm van piepkleine stèles met teksten als: 'R.I.P.', 'Run over' en '6 feet under'. Multiculturele invloeden blijken uit het toenemende aantal grafvelden voor moslims en het tot nu toe enige grafveld voor Chinezen op Nieuw Eykenduynen te Den Haag. De nieuwste manier van lijkbezorging komt uit Zweden en heet lyofilisatie ofwel vriesdrogen, een procédé dat nog nergens ter wereld wordt toegepast. Het lichaam wordt tien dagen gekoeld tot -18 graden Celsius, daarna ondergedompeld in vloeibare stikstof van -196 graden Celsius. Het bevroren lichaam wordt blootgesteld aan kleine trillingen, waardoor het uiteenvalt en er ongeveer dertig kilo poeder overblijft. Na verwijdering van kwik, chirurgisch metaal en dergelijke, kan het restant worden begraven of gecremeerd.

Hoofdstuk twee gaat over de verschillende soorten begraafplaatsen, crematoria en gedenktekens, voorafgegaan door een historisch overzicht in vogelvlucht. Een van de nieuwste begraafplaatsen is Zwaanshoek in Hoofddorp, in de plaats gekomen

voor Wilgenhof dat moest wijken voor Schiphol. Het ontwerp van Jos van de Lindeloof is onderdeel van een recreatiegebied en gebaseerd op een eikenblad. De nerf van het blad vormt de centrale verkeersas, waaraan hoger gelegen grafvelden liggen in de vorm van bladlobben. Om de velden ligt water met ecologisch ingerichte oevers. Beheerders van begraafplaatsen zullen in de toekomst een antwoord moeten hebben op verschillende maatschappelijke ontwikkelingen, zoals: hoe kunnen individualisering, multifunctioneel ruimtegebruik en de trend om veel accessoires in de grafruimte te deponeren harmonieus en beheersbaar worden ingepast? Daarbij speelt het ontwerp een belangrijke rol, dit onderdeel krijgt dan ook veel aandacht in hoofdstuk drie. Wille stelt dat een krachtige, monumentale vormgeving van het geheel tegenwicht kan bieden aan de steeds meer individueel vormgegeven gedenktekens. De sfeer van een begraafplaats wordt verder bepaald door inrichtingsaspecten als de entree, poorten, hekken en gebouwen. In de architectuur van gebouwen wordt tegenwoordig meer met sfeer en symboliek gewerkt, wat mooi tot uiting komt in de kapel annex aula die in 2001 is gebouwd op de rooms-katholieke begraafplaats in Rotterdam, naar ontwerp van architectenbureau Mecanoo.

Bij het onderdeel beplanting passeren diverse toepassingsmogelijkheden en soorten beplanting de revue; enkele handige basisregels fungeren als leidraad voor de praktische toepassing. Een specifiek onderdeel van het boek is de inrichting van kindergrafvelden. Foto's van de kinderhofjes 'Vlindervallei' op Rusthof in Amersfoort en 'Sterrenhofje' op Heidehof in Apeldoorn voorzien de tekst van passende beelden. Daarnaast zijn ook tal van kindergraftekens afgebeeld, van een beer tot een dolfin en van een halve maan tot een kasteel.

Heeft het wandgraf in Nederland toekomst? De bekendste oudere voorbeelden zijn te vinden op de begraafplaatsen Heilig Landstichting in Gelderland en Op de Cauberg in Limburg. Op de Floriade was een

voorbeeld te zien in een gestapelde muur, en op de uitbreiding van de protestantse begraafplaats Duinhof in Lisse zijn begin oktober 2004 76 wandgraven opgeleverd die in schanskorven zijn geplaatst. Natuurlijk besteedt Wille ook aandacht aan urnenmuren, -tuinen en -velden en aan strooiweides.

Het hoofdstuk over beheer omvat een scala aan onderwerpen, uiteenlopend van eigendomsrechten tot hergebruik van gedenktekens en van beheer van graftuintjes tot de administratie van graven.

Sluitstuk vormt het hoofdstuk over de historische begraafplaatsen. Voor het beheer daarvan verwijst Wille naar het door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg opgestelde Plan tot Instandhouding en Ontwikkeling van Beschermden Begraafplaatsen (PIOBB).

Ada Wille, *De laatste tuin*. Informatie en inspiratie bij ontwerp en beheer van begraafplaatsen. (Utrecht: Voorlichtingscentrum Natuursteen, 2004, ISBN 90 804505 2 9, 144 blz., € 37,50 inclusief verzendkosten en BTW)

Rita Hulsman

Verlag excursie Zuid-Beveland Zeeuwse kap en Franse haan

Zaterdag 25 september 2004 was een memorabele dag voor de Terebinth. Op die dag had namelijk de eerste excursie plaats in de provincie Zeeland. De 14de eeuwse kerk van Kapelle was het startpunt voor een verkennende ronde door Zuid-Beveland. Nadat de heer G.J. Lepoeter de aanwezigen een en ander had verteld over de geschiedenis van de kerk, volgde onder zijn leiding een korte rondgang. Het meest in het oog springende funeraire object in de kerk is de graftombe waarop de 17de eeuwse ambachtsheer van Kapelle, Philibert van Tuyl van Serooskerke, en zijn vrouw als gisanten zijn afgebeeld. Rechttop tegen de zuidelijke muur staan 22 zerken uit de 15de tot en met de 17de eeuw, een herinnering aan de tijd dat er een kapittel aan de kerk verbonden was. In de meeste stenen zijn de contouren van figuren uitgehakt, soms in statiegewaad met schoenen aan hun voeten, soms in een losvallend gewaad met blote voeten.

Talrijk zijn de fotoportretjes op de r-k begraafplaats in 's Heerenhoek, de meeste vrouwen hebben een Zeeuwse kap op het hoofd.

De gereformeerde begraafplaats in Nieuwdorp telt veel eenvoudige houten grafpalen, zoals deze uit 1934.

Op de oorlogsbegraafplaats voor Franse militairen in Kapelle liggen christenen, joden en moslims broederlijk naast elkaar.

Rond de kerk wordt niet meer begraven sinds in 1874 een nieuwe begraafplaats in gebruik genomen werd. Maar de in Zeeland vaak op het kerkhof voorkomende 'vaete', een vijver die gebruikt werd als drinkplaats voor het vee en als bluswater, is er nog. De eerste algemene begraafplaats maakte in 1930 plaats voor een nieuwe dodenakker, waaraan het gezelschap zich vervolgens begaf. De grafbedekking is er ronduit sober. Aanvankelijk fungeerden houten grafplanken als stèle, later zijn deze vervangen door hardstenen en betonnen stèles in ongeveer dezelfde vorm. Recenter zijn de wat grotere confectiemonumenten.

Op de aangrenzende oorlogsbegraafplaats voor Franse militairen liggen christenen, joden en moslims broederlijk naast elkaar: 'Gestorven op het veld van eer, zij leven in de glorie van Christus'. Tijdens de Tweede Wereldoorlog heeft Nederland, en vooral Zeeland, steun gekregen van het Franse leger. Op 16 mei 1940 hadden in Kapelle felle gevechten plaats, waarbij veel Franse militairen sneuvelden. In 1950 zijn alle in Nederland gesneuvelde Franse strijders, voor zover hun stoffelijke overschot niet naar Frankrijk werd overgebracht, op de militaire begraafplaats in Kapelle herbegraven. Op 16 mei 1950 onthulde de Franse ambassadeur het monument: een gebogen wand waarop alle 234

namen van de gesneuvelden zijn vermeld. In het midden bevindt zich een smal hoog opgaand gedeelte waarop drie vlakken met kleurige mozaïeken zijn aangebracht. In een daarvan is de Franse haan afgebeeld.

In Goes stond een bezoek aan uitvaartwinkel Zeeland op het programma. In de winkel, gerund door uitvaartverzorgster Alexandra Markusse, zijn allerlei nieuwe producten tentoon gesteld, uiteenlopend van een boekenkast alias doodskist tot gedenksieraden en zogenaamde knuffelsteentjes om as in te bewaren.

Het middagprogramma bestond uit een rondrit langs enkele dorpen onder leiding van Han Bleijenbergh. In het kerkdorp St. Abtskerke is het kerkhof rond de kerk geruimd, maar de 'vaete' is nog wel te bewonderen. Op de begraafplaats in het kleine Sinoutskerke staat een eenvoudig lijkenhuisje. Boven de deur is een fraaie steen ingemetseld met een tekst die varieert op het welbekende 'heden ik, morgen gij', bekroond door een doodskop met beenderen. In Nieuwdorp liggen de gereformeerde en de algemene begraafplaats vlak bij elkaar. Op de eerstgenoemde begraafplaats staan vrij veel eenvoudige houten en betonnen grafpalen, zo in de vette klei geplant. Het sluitstuk van de excursie vormde de rooms-katholieke begraafplaats in 's Heerenhoek. In dit dorp bezaten de hervormden een zaalkerk, maar door de Afscheiding van 1834 liep de kerk leeg. Het kerkgebouw raakte in verval en is in 1988 verplaatst naar het Openluchtmuseum in Arnhem. De uit 1874 daterende rooms-katholieke kerk domineert nu in 's Heerenhoek. Het oude deel van de begraafplaats daarachter oogt on-Zeeuws uitbundig. Op de gedenktekens zijn talrijke fotoportretjes aangebracht, de meeste vrouwen hebben een Zeeuwse kap op het hoofd. De nieuwere grafvelden vertonen meer verwantschap met de elders in Zuid-Beveland aangetroffen soberheid. Hier staan allemaal identieke witmarmeren kruizen onder het motto: in de dood zijn allen gelijk.

Rita Hulsman

Achtdaagse Funeraire Reis Door Zuid-Duitsland en Oostenrijk

27 augustus tot en met 3 september 2005

PROGRAMMA

za 27 - 08 Würzburg

Eindhoven vertrek 08.30 uur

Würzburg Dom St.Kilian, Neumünster en Marienkapelle
(met veel funeralia) en stad
hotel in Würzburg

zo 28 - 08 Würzburg & Nürnberg & Straubing

Würzburg, Hauptfriedhof (1806)
Nürnberg, Johannisfriedhof (sinds 1234)
lunchgelegenheid

Straubing, Friedhof St. Peter (12^e eeuw)
hotel + diner in Straubing

ma 29 - 08 Passau & Linz & Wenen

Passau, Hauptfriedhof, Dom en stad
Wenen, sightseeing tour
hotel in Wenen

di 30 - 08 Wenen

Wenen, Bestattungsmuseum
Stephansdom - Katakomben
lunchgelegenheid
Kapuzinerkirche - Kaisergruft
Augustinerkirche - Herzgruft
Michaelerkirche - Michaelergruft
hotel in Wenen

wo 31 - 08 Wenen

Wenen, St. Marxer Friedhof (1784)
Friedhof der Namenlosen
Zentralfriedhof & Krematorium
Vrije middag
hotel in Wenen

do 01 - 09 St.Florian & Hallstatt & Salzburg

Sankt Florian, Gruft, klooster en begraaf-
plaats
Hallstatt, Boottocht, Friedhof en Beinhaus
Salzburg, St. Sebastiansfriedhof (16^e eeuw) en
stad
hotel in Salzburg

vr 02 - 09 Salzburg & Stuttgart

Salzburg, St. Petersfriedhof (12^e eeuw),
Dom en stad
Stuttgart, inchecken hotel
hotel en afscheidsdiner in Stuttgart

za 03 - 09 Stuttgart

Stuttgart, Hoppenlaufriedhof (1626) en
Pragfriedhof (1872)
Eindhoven, thuiskomst

Prijs: € 749,00 op basis van 2-persoonskamer,
Toeslag 1-persoonskamer € 149,00.

Inclusief: vervoer per luxe touringcar, 5 ***hotels o.b.v.
logies/ontbijt, 2 diners, alle entreegelden, sightseeingtour
en boottocht, reisgids door Rindert Brouwer, reisinfo en
deskundige reisleiding.

Memento Mori is
het motto van de
funeraire reis naar
Zuid-Duitsland en
Oostenrijk.

Inschrijvingen:

ID Travel / Eskoo Reizen, Loonsevaart 27,
5171 LL Kaatsheuvel, tel. 0416-281514,
fax 0416-69642, e-mail: info@eskooreizen.nl,
website: www.eskooreizen.nl

Inlichtingen:

reisleiding Rindert Brouwer & Jeannette Goudsmit,
St. Ewaldstraat 4, 5643 RA Eindhoven,
tel. 040-2121791, e-mail: terre.aarde@planet.nl

(advertenties)

De mensen
van Monuta maken
het verschil.

Monuta
Uitvaartzorg en -verzekeringen

Meer informatie? Bel gratis 0800-0033
of kijk op www.monuta.nl

Agenda

Tot 16 januari 2005

Tentoonstelling Totenruhe Totenruhe in het Duitse Museum für Sepulkralkultur te Kassel. Over doods-kisten van de Middeleeuwen tot heden.

Tot en met 3 april 2005

Tentoonstelling Een huishouding na de dood. Graf-keramiek uit het oude China.
Over de keramische geschiedenis angina ten tijde van de Han- en de Tangdynastie (206 voor Christus tot 906 na Christus). Plaats: Gemeentemuseum Den Haag, Stadhouderslaan 41.

Vanaf 2 februari 2005

Cursus 'Praten over de dood, hoe doe je dat?' Tien bijeenkomsten over verschillende aspecten van de dood. Lokatie: Amsterdam. Kosten: euro 75,-. De cursus start met een introductie avond op woensdag 2 februari van 19.30 - 22.00 uur. Overige data 9, 16 en 23 februari, 2,9,16,23 en 31 maart, en 6 en 13 april. Informatie en aanmelding bij Vital van Looveren, Oosterpark 30, 1092 AJ Amsterdam, tel. 020 - 693 19 97, fax 020 - 692 88 95, e-mail looveren@xs4all.nl

19 maart

Excursie Kop van Noord-Holland

16 april

Algemene Ledenvergadering te Hilversum

18 juni

Excursie Enschede en Glane

Van 23 tot en met 26 juni 2005

Jaarvergadering Arbeitsgemeinschaft für Friedhof und Denkmal Duitsland, te Görlitz. Aldaar zijn een paar prachtige barokke begraafplaatsen en ook de stad Görlitz is de moeite waard. Terebinthers die een vergadering en excursies van de Arbeitsgemeinschaft mee willen maken kunnen zich opgeven bij Wim Vlaanderen, vlaanderen1605@hetnet.nl of telefoon/ fax 038 4531526.

27 augustus tot en met 3 september

Funeraire reis door Zuid-Duitsland en Oostenrijk

24 september

Excursie Zeist en omstreken

Houten ledikanten op de Ooster Begraafplaats te Kolhorn (NH) (foto: Beerend Wietsma)

